

AYSEL AĞAMALIYEVA
ayselagamalizade2015@gmail.com
Xırdalan 1 saylı tam orta məktəb
Qalubiyə, Abşeron, AZ0100

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ CİNS KATEQORİYASI

Açar sözlər: bioloji cins, qrammatik cins, müəyyən artikl, qeyri-müəyyən artikl.

Key words: biological sex, grammatical gender, definite article, indefinite article.

Ключевые слова: биологический пол, грамматический род, определенный артикль, неопределенный артикль.

Dildə keyfiyyət xarakteristikası ifadə edən sözdəyişdirici kateqoriyalar bir neçə qrupa ayrılır. Bu bölgü nitq aktında iştirak edənlər və faktlar arasındakı münasibətlərə istinad edir. Həmin münasibətlər üç formada özünü göstərir [3, c.127]:

- 1) obyektlərə, yəni təsvir olunan faktların iştirakçılarına olan münasibət,
- 2) faktların özünə olan münasibət,
- 3) faktlar və faktların iştirakçıları arasında olan münasibət.

Təsvir olunan faktların iştirakçılarına olan münasibət əsasında iştirakçıları xarakterizə edən keyfiyyət kateqoriyaları müəyyənləşir. Onlara cins, yaş və fiziki vəziyyət kateqoriyaları daxildir.

Cins və yaş kateqoriyaları nitq aktının iştirakçılarının şəxslə ifadə olunması zamanı üzə çıxır. Başqa bir kateqoriya – fiziki vəziyyət kateqoriyası isə nitq aktının iştirakçılarının şəxs və qeyri-şəxs olmasından asılı olmayaraq müəyyənləşir.

Bu məqalədə nitq aktının iştirakçılarını xarakterizə edən kateqoriyalardan biri kimi cins kateqoriyasından bəhs edilir. Cins kateqoriyası kimi, semantik cins – iştirakçının cinsini xarakterizə edən kateqoriya nəzərdə tutulur. İki əsas elementdən – qadın cinsi və kişi cinsindən ibarət olan semantik cins kateqoriyası iki halda özünü göstərir. Birinci halda semantik cins mərkəzi sözformasında, yəni feildə və ya söyləmin bütün sözformalarında, ikinci halda isə isimlərdə, daha dəqiq desək, söyləmdə xatırladılan insan və heyvanların adlarında ifadə olunur.

Cins kateqoriyası dünyanın bir çox dillərində mövcuddur. Onun analizi zamanı bioloji və qrammatik cins anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. Bioloji cins insanların fiziki xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur və onların kişi və ya qadın cinsinə mənsubluğunu göstərir. Qrammatik cinsə görə isə bütün canlı və cansız isimlər kişi, qadın və orta cinsə bölünür. Qrammatik cins kateqoriyası müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə ifadə edilir. Bir çox dillərdə qadın və kişi cinsi olmaqla iki, bəzi dillərdə isə qadın, kişi və orta cins olmaqla üç cins vardır. Qrammatik cins ilə bioloji cinsin üst-üstə düşmədiyi hallar da müşahidə edilir. Məsələn, alman dilində *das Mädchen* ‘qız’

sözü qrammatik cəhətdən orta cinsdə olsa da, bioloji baxımdan qadın cinsini bildirir. Eyni söz qohum dillərdə fərqli qrammatik cinsə aid edilir.

Bioloji cins dünya dillərində müxtəlif qrammatik vasitələrlə ifadə edilir. Lakin qrammatik cins kateqoriyasının olmadığı dillər də vardır. Belə dillərdə bioloji cinsin ifadəsi üçün müxtəlif leksik vasitələrdən istifadə olunur. Məsələn, qrammatik cins kateqoriyasının olmadığı türk dilində bu məqsədlə *kadın – erkek, anne – baba, oğul – kız, bay – bayan*, Azərbaycan dilində *qadın – kişi, ana – ata, oğul – qız, bəy – xanım*, ingilis dilində *man – woman, son – daughter, mother – father, lady – gentleman* kimi bioloji cins bildirən leksik vahidlərdən istifadə edilir. Alman dilində qrammatik cins kateqoriyası vardır və onun göstəricisi kimi artikl çıxış edir. Lakin bu dildə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, qrammatik cinslə bioloji cins üst-üstə düşməyə də bilər. Məsələn, *das Weib* ‘qadın, arvad’ və *das Mädchen* ‘qız’ sözləri bioloji cəhətdən qadın anlayışı, qrammatik cəhətdən isə orta cins ifadə edir: *die (eine) Frau* ‘qadın’ (qadın cinsi).

Amerikan etnoqrafı və dilçisi E.Səpirin hindu dilləri üzərində apardığı tədqiqatlar göstərir ki, iştirakçıların cinsi danışq aktının hər bir söyləməində ifadə olunur [5]. İştirakçılardan biri qadındırsa, bütün söz formaları qadın cinsində olur. Kişi cinsinin göstəriciləri o zaman tətbiq olunur ki, danışq aktı zamanı bir kişi başqa kişiyyə və ya kişilərə müraciət edir. Onun yana dilində apardığı tədqiqatların nəticələrinə görə, sonu *-a, -i, və -u* ilə bitən çoxhecalı isimlər formaca kişi cinsindədir. Bir qrup ismin qadın cinsi kişi cinsində olan isimlərin son cingiltili samitinin karlaşması nəticəsində yaranır. Təkhəcalı isimlər və sonu *-a, -i, və -u* ilə bitməyən çoxhecalı sözlər qadın cinsində hesab olunur. Kişi cinsi bildirən sözlər qadın cinsli isimlərin sonuna *-na, -?i, -?a* suffikslərindən birinin əlavə edilməsi ilə formalaşır. Məsələn: *hi?* ‘maral’ (qadın cinsi) – *hi+na* (kişi cinsi), *nisak’u* ‘O, ola bilər ki, gedib’ (qadın cinsi) – *nisak’u+?i* (kişi cinsi), *gagi* ‘qarğa’ (qadın cinsi) – *gakhi* (kişi cinsi).

Yanyuvada (Şimali Avstraliya) kişi və qadın nitqi arasında fərq o qədər böyükdür ki, hətta onların bildirilməsi üçün “qadın dialekti” və “kişi dialekti” terminlərindən istifadə olunur [4]. Qadın dialektində 7 ad kateqoriyası fərqləndirilir: 1) kişi cinsi bildirənlər, 2) erkək heyvan bildirənlər, həmçinin konkret hansı sinfə aid olması müəyyənəlməyənlər, 3) qadın cinsi bildirənlər, 4) dişi heyvan bildirənlər, 5) qida bildirənlər, 6) ağac adları bildirənlər, 7) mücərrəd varlıq bildirənlər.

Kişi dialektində isə cəmi 6 sinif vardır. Kişi adları və erkək heyvan bildirən adlar üst-üstə düşür. Bütün ad bildirən siniflər ismin adlıq, yönlük və digər hallarda olmasından asılı olaraq, qəbul etdiyi prefiksə görə təyin olunur. Beləliklə, kişi dialektinin “birlik” sinfi üçün (kişi və erkək heyvan adları) istifadə edilən prefikslər qadın dialektinin bu sinifləri üçün istifadə edilən prefikslərdən fərqlənir. Yanyuva dilinin ad bildirən siniflə sifət və feilin uzlaşması sisteminə malik olduğunu nəzərə alsaq, o zaman bu iki dialektin tamamilə fərqli dialektlər olduğunu demək olar. Fərqlər hətta o qədər böyükdür ki, qadın və kişilər üçün fərqli dərslilər yazılır.

Cins kateqoriyasının fərqli şəkildə özünü göstərdiyi dillərdən biri də bask dilidir [3, c.132]. Bu dildə yalnız baş cümlədə I və III şəxsə feil indikativdə və II

şəxs imperativdə iki formaya malik olur. Başqa sözlə desək, cins kateqoriyası feildə ifadə olunur. Bu, yalnız qeyri-rəsmi müraciət formalarında özünü göstərir və ünvanlanan şəxsə işarə edir. II şəxsin tək formasında kişilərə müraciətdə *-k(a)* suffiksi, qadınlara müraciətdə isə *-n(a)* suffiksindən istifadə olunur.

“Siz” ilə müraciət və ya çoxluq		“sən” ilə müraciət	
		qadın	kişi
‘Mən qalırım’	<i>nago</i>	<i>nago+k</i>	<i>nago+n</i>
‘Mən qaldım’	<i>nindagon</i>	<i>nindago+k+n</i>	<i>nindago+na+n</i>
‘Mən bilirəm’	<i>dakit</i>	<i>daki+k+t</i>	<i>daki+na+t</i>
‘O qalır’	<i>dago</i>	<i>dago+k</i>	<i>dago+k</i>

Qeyd etmək lazımdır ki, şəxs əvəzliyi *hi* ‘sən’ bask dilində cinsi fərqləndirmir. *Hi etorri haiz* ‘Sən gəldin’ cümləsini həm kişi, həm də qadın cinsinə aid etmək olar.

Müasir ingilis dilində qrammatik kateqoriya kimi cins kateqoriyası mövcud deyildir, çünki isimlərin cinsini ifadə edən vasitələr yoxdur. Hazırda ingilis dilində kişi, qadın, neytral və ümumi cins yalnız isimləri leksik mənasına görə fərqləndirilir [2, p.25]. Bu səbəbdən müasir ingilis dilində 4 cins fərqləndirilir.

Ümumiyyətlə, 3 əsas qrammatik cins müəyyənləşdirilmişdir: kişi, qadın və orta cinslər. İngilis dilində bu, özünü yalnız isimlərdə deyil, III şəxsin təkinin şəxs əvəzliliklərində (*he, she, it*) də özünü göstərir. Canlı varlıqları bildirən isimlər leksik mənasına görə kişi və qadın cinsinə bölünür. Kişi cinsi *he* əvəzliyi, *man, boy, uncle, nephew* və s. sözlər ilə ifadə olunur. Məsələn:

Where is your nephew? ‘Bacın oğlu haradadır?’ – *He is at school* ‘O, məktəbdədir’.

Qadın cinsi *she* əvəzliyi, *girl, woman, aunt, niece* və s. sözlər ilə ifadə olunur. *Where is your niece?* ‘Bacın qızı haradadır?’ – *She is at home* ‘O, evdədir’.

Orta cinsə isə cansız əşya bildirən isimlər və heyvanlar aid edilir.

Where is my book? ‘Kitabım haradadır?’ – *It is on the shelf* ‘O, rəfdədir’.

Where is the dog? ‘İt haradadır?’ – *It is in the garden* ‘O, bağdadır’.

İngilis dilində kişi və qadın cinsi müxtəlif yollarla ifadə olunur:

1) ayrı-ayrı leksik vasitələrlə: *father* ‘ata’, *brother* ‘qardaş’, *son* ‘oğul’, *man* ‘kişi’, *husband* ‘ər’ (kişi cinsi); *mother* ‘ana’, *sister* ‘bacı’, *daughter* ‘qız’, *woman* ‘qadın’, *wife* ‘arvad’ (qadın cinsi).

2) kişi cinsli isimlərin sonuna qadın cinsi bildirən *-ess* suffiksi artırılması, bəzən isə kişi cinsini göstərən *-or* və ya *-er* suffikslərinin qadın cinsi ifadə edən *-ress* suffiksi ilə əvəz olunması ilə: *duke* ‘hersəq’ (kişi cinsi) – *duchess* ‘hersoginiya’ (qadın cinsi), *host* ‘ev sahibi’ (kişi cinsi) – *hostess* ‘ev sahibi’ (qadın cinsi), *tiger* ‘erkək pələng’ (kişi cinsi) – *tigress* ‘dişi pələng’ (qadın cinsi), *actor* ‘aktyor’ – *actress* ‘aktrisa’ (qadın cinsi), *master* ‘sahib’ (kişi cinsi) – *mistress* ‘sahibə’ (qadın cinsi).

3) cins bildirən sözlərin prefix və ya suffix kimi əlavə olunması ilə: *grandfather* ‘nənə’ – *grandmother* ‘baba’, *manservant* ‘kişi qulluqçu’ – *maidservant* ‘qadın qulluqçu’, *landlord* ‘kişi mülkədar’ – *landlady* ‘qadın

mülkədar', *he-goat* 'təkə, erkək keçi' – *she-goat* 'dişi keçi', *cock-sparrow* 'erkək sərçə' – *hen-sparrow* 'dişi sərçə', *tom-cat* 'erkək pişik' – *tib-cat/she-cat* 'dişi pişik'. Bəzi hallarda isə əksi müşahidə oluna bilər: *widower* 'dul kişi' – *widow* 'dul qadın', *bridegroom* 'bəy' – *bride* 'gəlin'.

Müasir ingilis dilində kişi və qadın cinsini ifadə edən sözlərin bir qismi alınma sözlərdir: *hero* 'kişi qəhrəman' – *heroin* 'qadın qəhrəman', *don* 'cənab, bəy' – *donna* 'xanım', *czar* 'çar' – *czarina* 'çariça', *sultan* 'kişi hökmdar' – *sultana* 'qadın hökmdar', *signor* 'cənab, bəy' – *signora* 'xanım', *administrator* 'kişi inzibatçı' – *administratrix* 'qadın inzibatçı', *testator* 'vəsiyyət edən kişi' – *testatrix* 'vəsiyyət edən qadın'.

Müasir ingilis dilində bir qrup söz həm kişi, həm də qadın cinsi ifadə edir. Belə sözlərin cinsi kontekstlə müəyyənləşir. Məsələn: *friend*, *parent*, *child*, *bird*, *teacher*, *person*, *student*, *deer*, *cousin*, *cat*, *sheep*, *scholar*, *mouse*, *pig*, *seller*, *buyer*, *reader*, *debator*.

Cins göstəricisi olmayan sözlər ingilis dilində orta və ya neytral cinsə aid edilir: *book*, *table*, *flower*, *tree*, *pen*, *room*, *house*, *street*.

İngilis dilində *baby* sözü üçün və heyvan adları üçün adətən *it* əvəzliyindən istifadə olunur. Cins məlumdursa, xüsusilə pişik, it və at kimi heyvanlar üçün *he* və ya *she* əvəzliyindən istifadə olunur:

This is my dog. 'Bu, mənim itimdir'. *He is four years old.* 'Onun dörd yaşı vardır'.

Ölkə adları *she* (*her*) əvəzliyi ilə ifadə oluna bilər, lakin müasir ingilis dilində bu məqsədlə daha çox *it* əvəzliyi işlədilir [1, s.36]:

Azerbaijan is one of the oldest countries of the world. She has a rich and ancient history 'Azərbaycan dünyanın ən zəngin ölkələrindən biridir. Onun zəngin və qədim tarixi vardır'.

Cins kateqoriyasının daha qabarıq olduğu dillərdən biri də alman dilidir. Bu dildə isimlərin 3 cinsi vardır: kişi, qadın və orta cinslər. Alman dilində cins kateqoriyasının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, isimin hansı cins olması onun qarşısında işlənən artikl ilə göstərilir [7]. Artikllər isimdən əvvəl işlənir və ayrı yazılır. Alman dilində müəyyən və qeyri-müəyyən olmaqla iki növ artikl fərqləndirilir. Müəyyən artikl bütün cinslərdə həm tək, həm də cəm formada olan isimlərlə işləyə bilər. O, təkdə olan isimlərlə kişi cinsində *der*, qadın cinsində *die*, orta cinsdə *das* formasında, cəmdə olan isimlərlə isə cinsindən asılı olmayaraq *die* formasında çıxış edir. Məsələn: *der Tisch* 'stol' – *die Tische* 'stollar', *der Wagen* 'avtomobil' – *die Wagen* 'avtomobillər', *der Student* 'tələbə' – *die Studenten* 'tələbələr', *die Post* 'poçt' – *die Posten* 'poçtlar', *die Schule* 'məktəb' – *die Schulen* 'məktəblər', *das Zimmer* 'otaq' – *die Zimmer* 'otaqlar', *das Buch* 'kitab' – *die Bücher* 'kitablar', *das Kind* 'uşaq' – *die Kinder* 'uşaqlar'.

Qeyri-müəyyən artikl də qrammatik cins kateqoriyasına uyğun olaraq təkdə 3 formada olur. Cəmdə olan isimlər isə heç bir cinsdə qeyri-müəyyən artikl ilə işlənmir. Tək formasında olan isimlər kişi cinsi və orta cinsdə *ein*, qadın cinsində *eine* formasında işlənir. Məsələn: *ein Tisch* 'stol' – *Tische* 'stollar', *ein Shüler*

‘şagird’ – *Shüler* ‘şagirdlər’, *ein Kuli* ‘diyircəkli qələm’ – *Kulis* ‘diyircəkli qələmlər’, *eine Nummer* ‘nömrə’ – *Nummern* ‘nömrələr’, *eine Tür* ‘qapı’ – *Türen* ‘qapılar’, *ein Schule* ‘məktəb’ – *Schüler* ‘məktəblər’, *ein Heft* ‘dəftər’ – *Hefte* ‘dəftərlər’, *ein Hotel* ‘otel’ – *Hotels* ‘otellər’, *ein Buch* ‘kitab’ – *Bücher* ‘kitablar’.

Alman dilində isimlərin cins kateqoriyası onların aid olduqları bioloji cinslə üst-üstə düşməyə bilər: *das Tochter* ‘qız övladı’ (orta cins).

Cins kateqoriyasının mövcud olduğu italyan dilində yalnız kişi və qadın cinsləri vardır. Ona görə də bütün isimlər bu cinslərə görə fərqləndirilir. Məsələn: *la casa* ‘ev’ (qadın cinsi), *il tavolo* ‘stol’ (kişi cinsi), *il ragazzo* ‘oğlan’ (kişi cinsi), *la ragazza* ‘qız’ (qadın cinsi).

İtalyan dilində cins kateqoriyası yalnız isimlərin tək formasında deyil, həm də cəm formasında özünü göstərir: *le case* ‘evlər’ (qadın cinsi), *i gatti* ‘pişiklər’ (kişi cinsi).

Bu dilin qaydalarına görə, sonu *-o* və *-e* ilə bitən isimlər kişi cinsinə, *-a* ilə bitən isimlər isə qadın cinsinə aid edilir (bəzi istisnalarla): *la felicità* ‘xoşbəxtlik’, *la donna* ‘xanım’, *la città* ‘şəhər’, *la sera* ‘axşam’ (qadın cinsi); *il tempo* ‘vaxt’, *il giorno* ‘gün’, *l'amico* ‘dost’, *il treno* ‘qatar’ (kişi cinsi). Lakin yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu qaydadan sapma halları da müşahidə edilir. Bəzi isimlər eyni sonluqla bitirlər də, onların kişi və ya qadın cinsinə aidliyi prepozisiyada işlənən artikl ilə müəyyən edilir. Nümunə kimi *-ista* şəkilçisi ilə bitən peşə adlarının cinsinin artiklə görə müəyyənləşdirilməsini göstərmək olar: *il barista* ‘kişi ofisiant’, *la barista* ‘qadın ofisiant’, *il pianista* ‘kişi pianoçu’, *la pianista* ‘qadın pianoçu’; Bundan başqa, *-ota* ilə bitən isimlərin cinsi də artikl ilə təyin edilir: *il pilota* ‘kişi pilot’, *la pilota* ‘qadın pilot’. *-ma* ilə bitən sözlərdə vurğu penultim üzərinə düşürsə, isim kişi cinsinə aid olur: *il clima* ‘iqlim’, *il sistema* ‘sistem’, *qualcosa* ‘nəşə bir şey’.

İtalyan dilində *-o* ilə bitən bəzi isimlər qadın cinsinə aid olur. Belə isimlərin çoxu başqa isimlərin ixtisar edilməsi nəticəsində yaranmışdır: *l'auto* (< *automobile*) ‘avtomobil’ – *le auto* ‘avtomobillər’, *le metro* (< *metropolitana*) ‘metro’ – *le metro* ‘metrolar’, *la foto* (< *fotografia*) ‘foto’ – *le foto* ‘fotolar’. Bu isimlərin tək və cəm forması eyni, artiklləri isə ismin cinsindən asılı olaraq fərqli olur. Bundan başqa, *-o* ilə bitən, qadın cinsində olan isimlərin bir qrupu ixtisar nəticəsində yaranmışdır: *fine secolo* – *la fine del secolo* ‘əsrin sonu’.

İtalyan dilində *-o* və *-a* ilə bitən bir qrup isimdə sonluq həm isimlərin kişi və qadın cinsini, həm də onların mənalarını fərqləndirir: *il pizzo* ‘bağ’ (kişi cinsi) – *la pizza* ‘pizza’ (qadın cinsi), *il porto* ‘liman’ (kişi cinsi) – *la porto* ‘qapı’ (qadın cinsi), *il gambo* ‘kök’ (kişi cinsi) – *la gamba* ‘ayaq’ (qadın cinsi), *il foglio* ‘vərəq’ (kişi cinsi) – *la foglio* ‘yarpaq’ (qadın cinsi).

Sonu *-e* ilə bitən isimlər həm kişi cinsini, həm də qadın cinsini bildirə bilər. Hər iki cinsin cəm formasında *-e* sonluğu *-i* ilə əvəz olunur. Bu zaman onların artikli dəyişir. Kişi cinsində isimlər adətən auslatdakı *-e* də daxil olmaqla *-ore*, *-ale*, *-ile* sonluqları ilə, qadın cinsində isə *-sione*, *-zione*, *-gione* sonluqları ilə bitir: *il direttore* ‘direktor’ – *i direttori* ‘direktorlar’, *il temporale* ‘fırtına’ – *i temporali* ‘fırtınalar’

(kişi cinsi), *la televisione* ‘televiziya’ – *le televisioni* ‘televiziylar’, *la stagione* ‘fəsil’ – *le stagioni* ‘fəsillər’ (qadın cinsi).

Göründüyü kimi italyan dilində isimlərin cinsə görə fərqləndirilməsi tam mənada qanunauyğunluğa əsaslanmır. Yuxarıda qeyd edildi ki, isimlər qadın və kişi cinsində həm təkdə, həm də cəmdə artikl qəbul edir. Tək formada olan isimlər kişi cinsində *il*, *l’*, *lo* müəyyən artikl ilə, cəm formada isə *i*, *gli* müəyyən artikl formaları ilə işlənir. *Il* artikl samitlə başlayan isimlərdən əvvəl, *l’* artikl saitlə və *h* samiti ilə başlayan isimlərdən əvvəl, *lo* artikl isə *s*, *z*, *gn*, *y*, *z*, *ps*, *x*, *pn* ilə başlayan sözlərdən əvvəl işlənir. Cəmdə *il* artikl *i* artikl, *l’* və *lo* artiklləri isə *gli* artikl ilə əvəz olunur: *il ragazzo* ‘oğlan’ – *i ragazzi* ‘oğlanlar’, *il treno* ‘qatar’ – *i treni* ‘qatarlar’, *l’amico* ‘dost’ – *gli amici* ‘dostlar’, *lo studente* ‘tələbə’ – *gli studenti* ‘tələbələr’, *lo gnomo* – *gli gnomo* ‘cırdan’.

İsimlər qadın cinsində tək formada samitlə başlayarsa *la*, saitlə başlayarsa *l’* artikl, cəm formasında isə *le* artikl qəbul edir: *la borsa* ‘çanta’ – *le borse* ‘çantalar’, *l’ore* ‘saat’ – *le ore* ‘saatlar’.

Qeyri-müəyyən artikllər də kişi və qadın cinsinə görə fərqlənir. Kişi cinsində samitlə başlayan isimlərə samitdən əvvəl *un* artikl, *s*, *y*, *x* samitləri və *ps* tipli samit birləşmələri ilə başlayan isimlərə *uno* artikl, qadın cinsində saitlə başlayan isimlərə *un’* artikl və samitlə başlayan isimlərin əvvəlinə *una* qeyri-müəyyənlik artikl artırılır: *un orologio* ‘bir saat’, *uno studente* ‘bir tələbə’, *una ragazza* ‘bir qız’, *un’amica* ‘rəfiqə’.

Azərbaycan dili, bütün türk dilləri kimi, qrammatik cins kateqoriyasının olmadığı dildir. Ona görə də bu dildə bioloji cinsləri fərqləndirmək üçün *qız* – *oğlan*, *nənə* – *baba*, *kişi* – *qadın* kimi leksik vasitələrdən istifadə olunur. Bədii ədəbiyyat və danışiq dilində işlənən *müəllimə*, *şairə*, *katibə* kimi sözlərdə formal olaraq qadın cinsini bildirən göstərici olsa da, onu qrammatik göstərici hesab etmək olmaz, çünki belə sözlərdə *-ə* komponenti etimoloji şəkildir və ərəb dilindən söz ilə birlikdə alınmışdır. Lakin Azərbaycan dilində bu analogiya ilə bir sıra kişi adlarından müvafiq qadın adları da yaranmışdır. Müq.ət. *Arif* – *Arifə*, *İlqar* – *İlqarə*, *Sahib* – *Sahibə*. Qeyd etmək lazımdır ki, belə kişi adları, bir qayda olaraq, ərəb mənşəlidir.

Azərbaycan dilində qrammatik cins olmadığından bu və ya digər peşə sahiblərini cinsə görə fərqləndirmək üçün *kişi* və *qadın* sözlərindən istifadə olunur. Bu sözlərin işlədilməsi daha çox şifahi nitqdə müşahidə olunur. Məsələn: *kişi həkim*, *qadın həkim*, *kişi müəllim*, *qadın müəllim*.

Rus dilində isə qrammatik cins kateqoriyası vardır. İsimlər kişi, qadın və orta cinslərə ayrılır. Yuxarıda qeyd olunmuş artikllər dillərdən fərqli olaraq, rus dilində artikl olmadığından qrammatik cins kateqoriyası birbaşa cins kateqoriyasının göstəriciləri ilə ifadə olunur [6]. Samitlə bitən bütün isimlər, eləcə də *-a*, *-ya* və *-b* ilə bitən bəzi isimlər kişi cinsinə aid olur. Məsələn: *мальчик*, *веник*, *орех*, *Май*, *словарь*, *музей*.

Sonu *-a*, *-ya* ilə bitən kişi adları, o cümlədən qısaldılmış kişi adları, həmçinin kişi cinsi bildirən sözlər də kişi cinsinə aid edilir. Məsələn: *мужчина*, *юноша*, *пapa*, *Владимир* və ya *Вова*, *Иван* və ya *Ваня*.

-*ёнок* /-*онок* dimunitiv şəkilçisi ilə bitən isimlər bir qayda olaraq kişi cinsi bildirir: *ребёнок, котёнок, медвежонок*.

Peşə və sənət adları, sosial status bildirən sözlər bir qayda olaraq kişi cinsində olur: *студент, журналист, турист, музыкант*. Belə isimlərin qadın cinsi onların sonuna *-k* /-*и* / -*у* + *-а* suffiksi əlavə olunmaqla düzəlir: *студент – студентка, турист – туристка, журналист – журналистка*. Lakin bu, danışığ dili üçün xarakterikdir. Ədəbi dildə isə hər iki cins üçün sözün kişi cinsində olan formasından istifadə olunur. Müt. et. *Он врач – Она врач. Он кассир – Она кассир*.

-*а*, -*я*, -*ия* sonluqlu isimlər adətən qadın cinsinə, sonu *-ь* ilə bitən isimlərin bir qismi kişi, bir qismi qadın isə cinsinə aid edilir: *мать, лошадь, тетрадь, любовь* (qadın cinsi), *корабль, конь* (kişi cinsi).

Cansız və mücərrəd məna daşıyan isimlər orta cinsdə olur. Belə isimlər adətən *-о* *-е* *-ие* *-мя* *-у* və *уа* *-и* ilə bitir: *лицо, дерево, здание, знамя, солнце, колесо*.

Rus dilində alınma sözlərin çoxu orta cinsə aid edilir. Bəzi isimlər yalnız cəm formasında olduğundan (*pluralia tantum*) onlar üçün cins müəyyən edilməmişdir. Məsələn: *ножницы, брюки, духи*.

Он 'о' (kişi cinsi), *она* 'о' (qadın cinsi) əvəzlilikləri həm canlı, həm də cansız isimlərlə işlədilir. *Оно* 'о' (orta cins) əvəzliyi isə yalnız cansız isimlərlə işlənir.

Rus dilində bəzi sözləri ayrılıqda hansısa cinsə aid etmək olmur. Belə sözlərin cinsi kontekslə müəyyənləşir. Məsələn: *калека* 'əlil', *сирота* 'yetim', *плакса* 'ağlağan', *неряха* 'pinti'.

Beləliklə, müxtəlif sistemli dil materiallarından verilmiş nümunələrə əsasən demək olar ki, qrammatik cins kateqoriyası dünya dillərində özünü eyni şəkildə göstərmir. Qrammatik cins kateqoriyası olan dillərdə cins qrammatik vasitələrlə, bu kateqoriyanın olmadığı dillərdə isə leksik vasitələrlə ifadə edilir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədova M., Yunusov D. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Adiloğlu, – 2011. – 449 s.
2. Türksever (Musayev) O.İ., Hacıyev E.İ., Hüseynov A.R. A Practical Grammar of Contemporary English. Bakı. –2014. –528 s.
3. Мельчук И.А. Курс общей лингвистики. Т.II. Морфологические значения. Москва-Вена. –1998. – 545 с.
4. Kirton, Jean F. Men's and Women's Dialects // Aboriginal Linguistics. Vol.1 Armidale, N.S.W: Dept. of Linguistics, University of New England, 1988, p.111-125.
5. Sapir E. Male and Female Forms of Speech in Yana . Selected Writings in Language, Culture, and Personality. University of California. –1985. –642 p.
6. <https://cyberchemgeo.wordpress.com/2018/10/20/movzu-i-isiml%C9%99rin-cinsi-haqqinda/>
7. <https://language.az/06301072.html>

Aysel Ağamaliyeva

Müxtəlifsystemli dillərdə cins kateqoriyası

Xülasə

Keyfiyyət xarakteristikası ifadə edən sözdəyişdirici kateqoriya kimi cins kateqoriyası dünya dillərinin əksəriyyətində vardır. Lakin cins kateqoriyası olmayan dillər də az deyildir. Məqalədə müxtəlifsystemli dillərdə cins kateqoriyası olan və olmayan dillərdə bioloji və qrammatik cins münasibətləri, cinslərin bu dillərdə hansı vasitələrlə ifadə edilməsi məsələsi araşdırılır. Öyrənilən nümunələr bir neçə fərqli dildən götürülmüşdür. Materialların öyrənilməsi göstərir ki, qrammatik cins kateqoriyası bütün dillərdə eyni tərzdə özünü göstərmir. Bəzi dillərdə qrammatik cins kateqoriyası aydın şəkildə özünü ifadə edir. Bir qrup dillərdə isə qrammatik cins kateqoriyası olmasa da, bioloji cinsi göstərən sözlər mövcuddur. Elə dillər vardır ki, həmin dillərdə qrammatik cins kateqoriyası ilə bioloji cins üst-üstə düşməyə bilər. Qrammatik cins bəzi dillərdə yalnız leksik səviyyədə özünü biruzə verir. Bir çox dillərdə isə qrammatik vasitələrlə, o cümlədən artikl vasitəsilə ifadə olunur.

Айсел Агамалийева

Категория рода в разносистемных языках

Резюме

Категория рода как одна из словоизменительных категорий, выражающих качественную характеристику, имеется в большинстве языков мира. Однако немало языков, где нет категории рода. В настоящей статье рассматривается вопрос отношения биологического пола и грамматического рода в языках, имеющих грамматическую категорию рода и в которых нет этой категории, и какими средствами выражаются роды в этих языках. Изученные примеры взяты из нескольких разных языков. Изучение материалов показывает, что категория грамматического рода не во всех языках проявляется одинаково. В некоторых языках грамматическая категория рода явно очевидна. В группе языков, хотя и нет грамматической родовой категории, есть слова, обозначающие биологический пол. Есть языки, в которых грамматическая категория рода и биологический пол могут не совпадать. Грамматический род проявляется в некоторых языках только на лексическом уровне. Во многих языках оно выражается грамматическими средствами, в том числе артиклями.

Aysel Aghamaliyeva

Gender category in languages of diverse systems

Summary

The category of gender, as one of the inflectional categories expressing qualitative characteristics, is found in most of languages of the world. However, there are many languages where there is no category of gender. This article deals with the issue of the relationship between biological sex and grammatical gender in languages that have the grammatical category of gender and which do not have this

category, and by what means gender is expressed in these languages. The examples studied are taken from several different languages. The study of the materials shows that the category of grammatical gender does not manifest itself in the same way in all languages. In some languages, the category of gender is clearly self-evident. In a group of languages, although there is no grammatical gender, there are words indicating biological sex. The research shows that there are languages in which the category of grammatical gender and biological sex may not coincide. Grammatical gender manifests itself in some languages only at the lexical level. In many language it is expressed by grammatical means, including articles.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: Həbib Zərbəliyev

filologiya elmləri doktoru, professor

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur